

plexen overgebracht. Dat laatste gold voor niet zo weinigen. Enkele tienduizenden waren in de periode van augustus '44 tot 17 januari '45 naar elders getransporteerd: naar Gross-Rosen, naar Sachsenhausen, naar Stutthof, vrouwen en meisjes ook naar het *Frauenlager* van Bergen-Belsen. In dat *Frauenlager* werden die vrouwen en meisjes, gelijk gezegd, als afval gedeponneerd, in de andere complexen moesten de gevangenen die er aankwamen, tewerk worden gesteld, althans: dat was de bedoeling.

Wat er gebeurd is met tussen de honderdtachtig en tweehonderdveertig mannelijke gedeporteerden uit Nederland die eind oktober, resp. eind november naar Stutthof werden gezonden (allen behorend tot het laatste transport uit Westerbork), is onbekend: geen van hen is in leven gebleven. Wat diegenen betreft die naar Sachsenhausen en Gross-Rosen op transport werden gesteld: beide kampen waren al propvol; de in Sachsenhausen aankomenden werden dus doorgezonden: naar Buchenwald, naar Dachau of naar een van de zwaarste *Aussenkommandos* van Sachsenhausen: Lieberose. Ook zij die in Gross-Rosen arriveerden, werden doorgezonden: naar *Aussenkommandos*, waaronder enkele waren waar het leven dragelijk bleek te zijn. Dat gold bijvoorbeeld voor het *Aussenkommando*-Reichenbach (70 km ten zuiden van Breslau), waar eerst al ca. vierhonderdvijftig Joodse mannen en vrouwen waren terechtgekomen (in een fabriek van het *Telefunken*-concern) die in het concentratiekamp Vught in het *Philips-Kommando* hadden gewerkt¹ en vervolgens andere uit Nederland afkomstige vrouwen die voordien in Ravensbrück opgesloten waren; het gold ook, om een tweede voorbeeld te geven, voor het *Aussenkommando*-Hundsfeld (bij Breslau), waar tenslotte ca. tweeduizendtweehonderd vrouwen werkten in fabrieken voor vliegtuigonderdelen. 'Het kamp was', aldus later een uit Auschwitz overgebrachte Nederlandse gedeporteerde,

'wat eten en drinken betreft, behoorlijk . . . Ieder had een eigen bed, later lag men ten hoogste met twee personen terwijl ieder twee katoenen dekens had. Zolang ik er geweest ben, zijn er slechts drie doden geweest . . . Onze doden werden op de Joodse begraafplaats in Breslau begraven.'²

In andere, tot het Gross-Rosen-complex behorende *Aussenkommandos* (*Aussenkommandos* met mannelijke gevangenen) waren de omstandigheden over het algemeen veel ongunstiger (er moest zware arbeid worden

¹ Te hunnen behoeve had de Philips-directie bereikt dat zij onmiddellijk na aankomst in Auschwitz, begin juni '44, naar Reichenbach zouden worden doorgezonden.

² 'Verslag van mededelingen van G. Deen-Kaufmann' (z.d.), p. 11-12, 15 (GC).